

MARIAN KUCAŁA

Kraków

INSTRUMENTACJA SAMOGŁOSKOWA W RYMACH

Swoistym, nieprzypadkowym układom głosek w tekstach, nazywanym instrumentacją głoskową¹, poświęcono dużo uwagi w pracach z zakresu poetyki, szczególnie w opracowaniach dotyczących eufonii². Literatura zajmująca się rymami jest tak bogata, że można by przypuszczać, iż problematyka rymów została niemal wyczerpana³. Tak oczywiście nie jest. Różne rymowe zjawiska, nawet z poezji dawniejszej, czekają jeszcze na przedstawienie i zinterpretowanie. Celem tego artykułu jest wskazanie jednego z tych zjawisk. Chodzi o układy samogłosek w rymach.

¹ M. G ł o w i ń s k i, T. K o s t k i e w i c z o w a, A. O k o p i e ń - S ł a - w i ń s k a, J. S ł a w i ń s k i, *Słownik terminów literackich*, Wrocław 1988², s. 197.

² M.in. K. W ó y c i c k i, *Forma dźwiękowa prozy polskiej i wiersza polskiego*, Warszawa 1960; M. Z e m b a t y - M i c h a ł a k o w a, *Instrumentacja głoskowa w powieściach poetyckich Juliusza Słowackiego na tle porównawczym*, Acta Universitatis Wratislaviensis nr 20. Prace Literackie XV, 1973, s. 75-115; Z. K o p c z y ń s k a, M. R. M a y e n o w a, *O niektórych cechach struktury głoskowej tekstów wierszowanych*, [w:] *Prace z poetyki poświęcone VI Międzynarodowemu Kongresowi Słowistów*, Wrocław 1968; L. P s z c z o ł o w s k a, *Instrumentacja dźwiękowa, Poetyka. Zarys encyklopedyczny*, dz. III, t. II, cz. II, z. 2, Wrocław 1977.

³ Wymienimy tylko kilka opracowań książkowych: M. G r z ę d z i e l s k a, *Rym klasyczny polski i początki rymu romantycznego*, Lwów 1935; J. G o ł ą b e k, *Sztuka rymowania*, Lwów-Warszawa 1939; K. N i t s c h, *Z historii polskich rymów*, [w:] t e n - ż e, *Wybór pism polonistycznych*, t. I, Wrocław 1954, s. 33-77; M. G i e r g i e l e - w i c z, *Rym i wiersz*, Londyn 1957; L. P s z c z o ł o w s k a, *Rym, Poetyka. Zarys encyklopedyczny*, dz. III, t. II, cz. II, z. 1, Wrocław 1972.

W *Słowniku polszczyzny Jana Kochanowskiego*⁴ w jednym z końcowych punktów opisu wyrazów hasłowych wskazuje się ich pozycje rymowe i podaje te części form wyrazowych, które się powtarzają w rymie⁵. Widać z tego m.in., że niektóre wyrazy występują w rymach bardzo często, inne rzadziej lub rzadko, a niektóre się w ogóle na końcu wersów nie pojawiają. W większości wypadków przyczyny tego są jasne. Często są w rymach te wyrazy, których zakończenia i końcówki powtarzają się w wielu innych wyrazach i formach, a więc rymy do nich dobrać łatwo. Oczywiście częstsze są w tej pozycji wyrazy odmienne, mające różne zakończenia, niż nieodmienne, z jednym zakończeniem. Np. przymiotnik *długi* jest poświadczony w twórczości Kochanowskiego 42 razy, z tego 14 razy w pozycji rymowej, natomiast przysłówek *długo* wystąpił 60 razy, ale w pozycji rymowej ani razu. Wyrazy z rozbudowanymi, rzadkimi grupami spółgłoskowymi w końcowych sylabach do rymowania się nie bardzo nadają, nie ma więc np. ani razu na końcu wersu wyrazu *gardło*. Nie występują w rymach wyrazy pełniące takie funkcje w zdaniu, które im utrudniają lub uniemożliwiają znalezienie się na końcu wersu, np. *co* (*czego, czemu*) jest poświadczony ponad tysiąc razy, ani razu w rymie.

Są jednak takie wyrazy, których częstość lub rzadkość występowania w pozycji rymowej trudno uzasadnić. Np. *dawny* jest poświadczony w twórczości Kochanowskiego 73 razy, a *ciężki* 72 razy. Oba te przymiotniki odmieniają się podobnie, oba mają przed końcówką grupę dwuspółgłoskową. Ten pierwszy jednak w rymach wystąpił 25 razy, a ten drugi tylko 3 razy. Częściowo może tu mieć znaczenie to, że połączenie spółgłosek *wn* powtarza się w innych wyrazach częściej niż *żk*, nie jest to chyba jednak przyczyna najważniejsza. Zestawmy 10 wyrazów występujących u Kochanowskiego w rymach często i 10 występujących rzadko. Bierzemy pod uwagę wyrazy poświadczony w tekstach poety ponad 20 razy; do pierwszej grupy zaliczamy te, których występowanie w rymach przekracza 20 procent, do drugiej te, przy których to nie przekracza 15 procent.

⁴ Tom I, obejmujący hasła na litery A-H, ukazał się w r. 1994.

⁵ Za utrzymaniem tego punktu opisu opowiedziała się swego czasu w dyskusji nad koncepcją *Słownika* m.in. prof. L. Pszczołowska.

Wyraz	Liczba poświadczeń w tekstach Kochanowskiego	Z tego w rymach	Wyraz	Liczba poświadczeń w tekstach Kochanowskiego	Z tego w rymach
<i>bój (boju...)</i>	44	30 = 75%	<i>cierpieć</i>	35	4 = 11%
<i>bronić</i>	40	12 = 30%	<i>cieszyć</i>	31	4 = 13%
<i>chciwy</i>	25	13 = 52%	<i>ciężki</i>	72	3 = 4%
<i>chodzić</i>	72	35 = 49%	<i>czynić</i>	136	17 = 12%
<i>czuć (czuje...)</i>	90	58 = 64%	<i>dziewka</i>	50	1 = 2%
<i>dawać</i>	100	50 = 50%	<i>fortuna</i>	46	0 = 0%
<i>dawny</i>	73	25 = 34%	<i>grecki</i>	33	1 = 3%
<i>droga</i>	124	37 = 26%	<i>Greki (Greka...)</i>	42	4 = 11%
<i>drogi</i>	46	28 = 61%	<i>grzech (grzechu...)</i>	32	1 = 3%
<i>głowa</i>	165	59 = 36%	<i>Helena</i>	36	1 = 3%

W tym niewielkim zestawieniu można już dostrzec pewną różnicę między wyrazami z pierwszej i drugiej kolumny. Różnica dotyczy samogłoski przedostatniej. Samogłoska ta jest już w rymie żeńskim rymowana i jako przedostatnia – akcentowana. Znajduje się więc w ważnej, może najważniejszej dla wiersza pozycji. W pierwszej kolumnie w tej pozycji występuje najczęściej samogłoska *o* – 6 razy, poza tym *a* 2 r., *u* 1 r., *i* 1 r., w drugiej kolumnie najczęściej samogłoska *e* – 7 razy, *e*, *y* *u* po 1 razie.

Tak się to przedstawia od strony słownikowej, a jak wygląda od strony tekstowej?

Weźmy pod uwagę najbardziej znaną, bo i w kościele śpiewaną, pieśń Kochanowskiego *Czego chcesz od nas, Panie, za Twe hojne dary*. Ponieważ tę pieśń będziemy analizować dokładnie, podajemy jej tekst w transkrypcji takiej, jaką stosują wydawcy *Dzieł wszystkich Jana Kochanowskiego*⁶.

Podobnie jak ten wiersz największego poety staropolskiego, zanalizujemy również urywek poematu największego poety nowopolskiego – Adama Mickiewicza, mianowicie początek *Pana Tadeusza*, dokładnie 28 wersów, tj. tyle, ile liczy pieśń Kochanowskiego. Podajemy tutaj i ten tekst (za wydaniem J. Krzyżanowskiego)⁷.

⁶ J. K o c h a n o w s k i, *Dzieła wszystkie. Pieśni*, opr. M. R. Mayenowa i K. Wilczewska, Wrocław 1991, s. 246, 249.

⁷ A. M i c k i e w i c z, *Dzieła*, t. IV: *Pan Tadeusz*, z objaśnieniami J. Krzyżanowskiego, 1949.

J. Kochanowski, *Czego chcesz od nas, Panie*

Czego chcesz od nas, Panie, za Twé hojné dary?
 Czego za dobrodziejstwá, którym niémász miáry?
 Kościół Cię nie ogárnie, wszédy pełno Ciebie:
 I w odchłániach, i w morzu, ná ziemi, ná niebie.
 Złotá téż, wiem, nie prágniesz, bo to wszystko Twoje,
 Cokolwiek ná tym świecie człówiek mieni swoje.
 Wdzięcznym Cię tedy sercem, Panie, wyznawamy,
 Bo nád *to* przystojniejszój ofiáry nie mamy.
 Tyś Pan wszystkiégo światá, Tyś niebo zbudował
 I złotémi gwiazdami ślicznieś uháftował.
 Tyś fundáment záłożył nieobeszłój ziemi
 I przykryłéś jój nágość zioły rozlicznemi.
 Zá Twoim rozkazániém w brzegách morze stoi
 Á zámierzonych gránic przeskoczyć sie boi.
 Rzéki wód nieprzebráných wielką hojność máją,
 Biały dzień á noc ciemna swoje czásy znáją.
 Tobie k wóli rozliczné kwiatki Wiosná rodzi,
 Tobie k wóli w kłósiánym wieńcu Láto chodzi,
 Wino Jesień i jábłká rozmáité dawa,
 Potym do gotowégo gnuśna Zimá wstawa.
 Z Twój łáski nocna rosá ná mdlé ziołá pádnie,
 Á zágorzáłé zbożá deszcz ożywia snádnie.
 Z Twoich rąk wszelkié zwierzę pátrza swój żywności,
 Á Ty káždégo żywisz z Twój szczodrobliwósci.
 Bądź ná wieki pochwalon, nieśmiertelny Panie!
 Twojá łáská, Twa dobroć nigdy nie ustánie.
 Chowaj nas, póki raczysz, ná téj niskiej ziemi,
 Jedno zázwdy niech będziem pod skrzydłámi Twemi.

A. Mickiewicz, *Pan Tadeusz* (w. 1-28)

Litwo! Ojczyzno moja! ty jesteś jak zdrowie;
 Ile cię trzeba cenić, ten tylko się dowie,
 Kto cię stracił. Dziś piękność twą w całej ozdobie
 Widzę i opisuję, bo tęsknię po tobie.

Panno święta, co Jasnej bronisz Częstochowy
 I w Ostrej świecisz Bramie! Ty, co gród zamkowy
 Nowogródzki ochraniasz z jego wiernym ludem!
 Jak mnie, dziecko, do zdrowia powróciłaś cudem
 (Gdy od płaczącej matki pod Twoją opiekę
 Ofiarowany, martwą podniosłem powiekę
 I zaraz mogłem pieszo do Twych świątyń progu
 Iść za wrócone życie podziękować Bogu),
 Tak nas powrócisz cudem na Ojczyzny łono.
 Tymczasem przenoś moję duszę utęsknioną

Do tych pagórków leśnych, do tych łąk zielonych,
Szeroko nad błękitnym Niemnem rozciągnionych;
Do tych pól malowanych zbożem rozmaitem,
Wyzłacanych pszenicą, posrebrzanych żytem;
Gdzie bursztynowy świerzop, gryka jak śnieg biała,
Gdzie panieńskim rumieńcem dzięcielina pała,
A wszystko przepasane jakby wstęgą miedzą
Zieloną, na niej z rzadka ciche grusze siedzą.

Śród takich pól przed laty, nad brzegiem ruczaju,
Na pagórku niewielkim, we brzozowym gaju
Stał dwór szlachecki, z drzewa, lecz podmurowany;
Świeciły się z daleka pobielane ściany,
Tym bielsze, że odbite od ciemnej zieleni
Topoli, co go bronią od wiatrów jesieni.

W pieśni Kochanowskiego jest 28 rymujących się form wyrazowych. Jako przedostatnia samogłoska – rymująca się i akcentowana – występuje: *á* (pochylone) 8 razy: *dáry, miáry, máją, znáją, pádnie, snádnie, Pánie, ustánie*;

a (jasne) 4 r.: *wyznawamy, mamy, dawa, wstawa*;

o 10 r.: *Twoje, swoje, zbudował, uháftował, stoi, boi, rodzi, chodzi, żywności, szczodrobliwości*;

e 6 r.: *Ciebie, niebie, ziemi, rozlicznemi, ziemi, Twemi*.

W pozycjach nierymowych jest w tej pieśni 100 form wyrazowych dwu- lub więcejsyłabowych. Przedostatnie samogłoski – akcentowane, ale oczywiście nie rymowane – tak się rozkładają:

á 23 r.: *Pánie, ogárníe, odchtániach, prágniesz, Pánie, ofiáry, świátá, gwiazdámi, fundáment, nágość, rozkazániém, gránic, nieprzebránych, czásy, kłósiánym, Láto, jábłká, táski, zágorzáté, pátrza, táská, záváždy, skrzydłámi*;

a 4 r.: *biały, kwiatki, pochwalon, raczysz*;

o 26 r.: *hojné, Kościół, morzu, złotá, cokolwiek, człówiek, záłożył, zioły, Twoim, morze, zámierzonych, przeskoczyć, hojność, swoje, Tobie, Wiosná, Tobie, potym, nocna, rosá, ziołá, zbożá, Twoich, Twoja, dobroć, chowaj*;

ó 4 r.: *którym, wóli, wóli, póki*;

u 1 r.: *gnuśna*;

e 21 r.: *czego, czego, dobrodziejstwá, pełno, ziemi, świecie, mieni, tedy, sercem, przystojniejszój, niebo, nieobeszłój, brzegách, wielką, ciemna, wieńcu, Jesień, wszelkié, wieki, nieśmiertelny, jedno*;

é 7 r.: *niémász, wszytkiégo, złotémi, rzéki, gotowégo, źwiérzę, káždégo*;

ę 3 r.: *wszędý, wdzięcznym, będziem*;

y 4 r.: *wszytko, przykryteś, ożywia, żywisz;*

i 7 r.: *ślicznieś, rozliczné, wino, rozmáité, Zimá, nigdy, niskiej.*

W 28 wersach *Pana Tadeusza* rozkład przedostatnich samogłosek wygląda następująco:

w rymach:

a 6 r.: *biała, pała, ruczaju, gaju, podmurowany, ściany;*

o 12 r.: *zdrowie, dowie, ozdobie, tobie, Częstochowy, zamkowy, progu, Bogu, łono, utęsknioną, zielonych, rozciągnionych;*

u 2 r.: *ludem, cudem;*

e 6 r.: *opiekę, powiekę, miedzą, siedzą, zieleni, jesieni;*

y 1 r.: *żytem;*

i 1 r.: *rozmaitem;*

poza rymami:

a 21 r.: *stracił, całej, Panno, Jasnej, Bramie, ochraniasz, matki, ofiarowany, martwą, zaraz, tymczasem, malowanych, wyłaczanych, posrebrzanych, przepasane, jakby, z rzadka, takich, laty, pobielane, wiatrów;*

ą 2 r.: *płaczącej, świętyń;*

o 17 r.: *moja, bronisz, Ostrej, zdrowia, Twoję, podniosłem, mogłem, wrócone, podziękować, moję, szeroko, zbożem, bursztynowy, zieloną, brzożowym, topoli, bronią;*

ó 4 r.: *nowogródzki, powrócisz, pagórków, pagórku;*

u 4 r.: *opisuję, cudem, duszę, grusze;*

e 21 r.: *jesteś, trzeba, cenić, świecisz, jego, wiernym, dziecko, pieszo, przenoś, leśnych, Niemnem, świerzop, panińskim, rumieńcem, brzegiem, niewielkim, szlachecki, drzewa, z daleka, bielsze, ciemnej;*

ę 4 r.: *piękność, tęsknię, święta, wstęga;*

y 6 r.: *Ojczyzno, tylko, życie, ojczyzny, gryka, wszystko;*

i 10 r.: *Litwo, ile, widzę, powróciłaś, błękitnym, pszenicą, dzięcielina, ciche, świeciły, odbite.*

Pewne różnice w rozkładzie samogłosek w rymach i poza nimi są wyraźnie widoczne, np. to, że *o* częściej występuje w rymach (u obu poetów 36%) niż poza nimi (u Kochanowskiego 26%, u Mickiewicza 19%), a *i* częściej poza rymami (u Kochanowskiego 7%, u Mickiewicza 10%) niż w rymach (u Kochanowskiego 0%, u Mickiewicza 4%). Szczegółowe dane liczbowe i procentowe zestawiono w tabeli na s. 659.

Inny niż przedostatnich jest rozkład samogłosek ostatnich – nieakcentowanych. Może warto najpierw zobaczyć, jak to wygląda w formach jednego wyrazu. Stosunkowo często występującym w utworach Kochanow-

skiego wyrazem jest *Bóg*. I często się ten wyraz pojawia w rymach, oczywiście nie w jednosylabowej formie podstawowej, ale w formach przypadków zależnych. Jeśli nie uwzględniać liczby mnogiej (bogowie pogańscy), to wyraz *Bóg* ma 5 form zależnych. W zestawieniu wygląda to tak:

Forma	W rymach		Poza rymami	
	ile razy	%	ile razy	%
<i>Boga</i>	12	23	71	27
<i>Bogu</i>	2	4	45	17
<i>Bogiem</i>	1	1	12	5
(w)	2	4	0	0
<i>Bodze</i>	36	68	131	51
<i>Boże</i>				

Samogłoska *e* jest częstsza w rymach (73%) niż poza nimi (56%), natomiast *a* i *u* są częstsze poza rymami niż w rymach (poza r. 27% i 17%, w r. 23% i 4%).

W pieśni *Czego chcesz od nas, Panie* rozkład ostatnich samogłosek wygląda następująco:

w rymach:

a 4 r.: *zbudował, uhąftował, dawa, wstawa*;

ą 2 r.: *mąją, znąją*;

e 8 r.: *Ciebie, niebie, Twoje, swoje, pądnie, snądnie, Panie, ustanie*;

y 4 r.: *dąry, miąry, wyznawamy, mamy*;

i 10 r.: *ziemi, rozlicznemi, stoi, boi, rodzi, chodzi, żywności, szczodrobliwości, ziemi, Twemi*;

poza rymami:

á 13 r.: *dobrodziejstwá, niemász, złotá, światá, brzegách, Wiosná, jábłká, Zimá, rosá, ziołá, zbożá, Twojá, łáská*;

a 7 r.: *odchłániach, ciemna, gnuśna, nocna, ożywia, pátrza, chowaj*;

ą 1 r.: *wielką*;

o 15 r.: *czego, czego, pełno, wszystko, wszystkiego, niebo, nágość, hojność, Láto, wino, gotowégo, káżdégo, pochwalon, dobroć, jedno*;

ó 1 r.: *Kościół*;

u 2 r.: *morzu, wieńcu*;

e 17 r.: *Pánie, ogárnie, prágniejsz, cokolwiek, świecie, człowiek, sercem, Pánie, slicznieś, fundáment, przykryteś, morze, swoje, Tobie, Tobie, Jesień, będziem;*

é 9 r.: *hojné, przystojniejszej, nieobesztej, rozkazaniem, rozliczné, rozmáité, zágorzałé, wszelkié, niskiej;*

ę 1 r.: *źwierzę;*

y 18 r.: *którym, wszędy, wdzięcznym, tedy, ofiary, záłożył, zioły, zámiierzonych, przeskoczyć, nieprzebranych, biały, czásy, kłósiánym, potym, nieśmiertelny, nigdy, raczysz, záwždy;*

i 16 r.: *ziemi, mieni, złotémi, gwiazdami, Twoim, gránic, rzéki, wóli, kwiatki, wóli, láski, Twoich, żywisz, wieki, póki, skrzydłami.*

Rozkład ostatnich samogłosek w *Panu Tadeuszu*:

w rymach:

a 2 r.: *biała, pała;*

ą 3 r.: *utęsknioną, miedzą, siedzą;*

o 1 r.: *łono;*

u 4 r.: *progu, Bogu, ruczaju, gaju;*

e 8 r.: *zdrowie, dowie, ozdobie, tobie, ludem, cudem, rozmaitem, żytem;*

ę 2 r.: *opiekę, powiekę;*

y 6 r.: *Częstochowy, zamkowy, zielonych, rozciągnionych, podmurowany, ściany;*

i 2 r.: *zieleni, jesieni;*

poza rymami:

a 13 r.: *moja, trzeba, święta, ochraniasz, zdrowia, powróciłaś, zaraz, podziękować, gryka, dzięcielina, z rzadka, drzewa, z daleka;*

ą 5 r.: *martwą, pszenicą, wstęgą, zieloną, bronią;*

o 12 r.: *Litwo, ojczyzno, tylko, piękność, Panno, jego, dziecko, pieszo, przenoś, szeroko, świerzop, wszystko;*

ó 2 r.: *pagórków, wiatrów;*

u 1 r.: *pagórku;*

e 24 r.: *jesteś, ile, całej, jasnej, Ostrej, Bramie, płaczącej, podniosłem, mogłem, wrócone, życie, cudem, tymczasem, Niemnem, zbożem, rumieńcem, przepasane, ciche, grusze, brzegiem, pobielane, bielsze, odbite, ciemnej;*

ę 6 r.: *widzę, opisuje, tęsknię, Twoję, moje, duszę;*

y 14 r.: *wiernym, ofiarowany, świątyń, ojczyzny, leśnych, błękitnym, malowanych, wyłaczanych, posrebrzanych, bursztynowy, jakby, laty, brzożowym, świeciły;*

i 12 r.: *cenic, stracił, bronisz, świecisz, nowogródzki, matki, powrócisz, panięskim, takich, niewielkim, szlachecki, topoli.*

W podanych tu wykazach widać pewne różnice w rozmieszczeniu samogłosek w rymach i poza rymami. Samogłoski z fonetycznego punktu widzenia można dzielić m.in. na niskie, średnie i wysokie oraz na tylny-, średnio- i przedniojęzykowe. Tutaj oba te podziały mogą mieć znaczenie, ważniejszy jest jednak ten drugi podział.

Samogłoski tylnojęzykowe to dzisiejsze *o, a, u* (też oczywiście *ó*) oraz szesnastowieczne *a* i *o* (*ó*) pochylone; średniojęzykowe (środkowejzykowe) jest dzisiejsze *a* (szesnastowieczne *a* jasne), przedniojęzykowe to *e*, szesnastowieczne *e* pochylone (*é*), *ę*, *y* i *i*. Fonetycznie średniojęzykowe *a* należy historycznie do samogłosek tylnojęzykowych. Dlatego też, dzieląc samogłoski na dwie grupy, co jest tutaj uzasadnione, możemy zamiast przedniojęzykowymi i nieprzedniojęzykowymi nazywać je w pewnym uproszczeniu i skróceniu przednimi i tylnymi.

Z podanych tu zestawień widać wyraźnie, że w obu analizowanych tekstach wśród rymowanych samogłosek przedostatnich przeważają tylne, a wśród ostatnich – przednie. A skoro tak, to uzasadniony jest wniosek, iż najczęstszym układem samogłosek w rymach żeńskich jest: tylna – przednia. Zanalizujmy tę kolejność i kolejność odwrotną.

Kolejność s. tylna – przednia w pieśni Kochanowskiego:

w rymach 16 r. (na 28): *dáry, miáry, Twoje, swoje, wyznawamy, mamy, stoi, boi, rodzi, chodzi, pádnie, snádnie, żywności, szczodrobliwości, Pánie, ustánie;*

poza rymami 37 r. (na 100): *Pánie, hojnë, którym, ogárnie, prágniejsz, cokolwiek, człowiek, Pánie, ofiáry, gwiazdami, Fundáment, záłożył, zioły, Twoim, rozkazániém, morze, zámierzonych, gránic, przeskoczyć, nieprzebránych, biały, swoje, czásy, Tobie, wóli, kwiatki, Tobie, wóli, kłósiánym, potym, łáski, zagorzáte, Twoich, póki, raczysz, zówždy, skrzydłámi;*

Kolejność s. przednia – tylna:

w rymach 0 r. (na 28)

poza rymami 18 r. (na 100): *czego, czego, dobrodziejstwá, niémász, pełno, wszystko, wszystkiégo, niebo, brzegách, wielką, ciemna, wieńcu, wino, gotowégo, Zimá, ożywia, káżdého, jedno.*

W *Panu Tadeuszu* kolejność s. tylna – przednia:

w rymach 12 r. (na 28): *zdrowie, dowie, ozdobie, tobie, Czéstochowy, zamkowy, ludem, cudem, zielonych, rozciągnionych, podmurowany, ściany;*

poza rymami 34 r. (na 89): *stracił, całej, opisuję, jasnej, bronisz, Ostrej, Bramie, nowogródzki, płaczącej, matki, Twoję, ofiarowany, podniosłem, mogłem, świętyń, wrócone, powrócisz, cudem, tymczasem, moję, duszę, malowanych, zbożem, wylącanych, posrebrzanych, bursztynowy, przepasane, jakby, grusze, takich, laty, brzożowym, pobielane, topoli;*

Kolejność s. przednia – tylna:

w rymach 2 r. (na 28): *miedzą, siedzą;*

poza rymami 18 r. (na 89): *Litwo, ojczyzno, trzeba, tylko, piękność, święta, dziecko, powróciłaś, pieszo, przenieś, pszenicą, świerzop, gryka, dzięcielina, wszystko, wstęgą, drzewa, z daleka.*

Zestawienia liczbowe i procentowe układów samogłosek w pozycjach rymowych ukazuje tabela na s. 659. Jak widać, w rymach jako przedostatnie najczęściej występują samogłoski tylne, a jako ostatnie – przednie. W rymach Kochanowskiego stosunek między tymi dwiema pozycjami i dwiema grupami samogłosek jest dokładnie odwrotny: jako przedostatnich tylnych jest 79%, przednich 21%, a jako ostatnich tylnych jest 21%, a przednich 79%. I w rymach u obu poetów jako samogłosek przedostatnich tylnych jest procentowo więcej, a przednich mniej niż poza rymami.

Najczęstszą kolejnością samogłosek w rymach jest: tylna – przednia. U Kochanowskiego taki układ występuje w 57%, u Mickiewicza w 64% (poza rymami odpowiednio 37% i 34%). Kolejność odwrotna (przednia – tylna) w rymach pieśni Kochanowskiego w ogóle nie wystąpiła, w początku *Pana Tadeusza* wystąpiła raz (*miedzą – siedzą*); trzeba powiedzieć, że poza rymami taka kolejność też nie jest częsta – u Kochanowskiego 18%, u Mickiewicza 20%.

Przy porównywaniu pozycji rymowych z nierymowymi rodzi się taka wątpliwość, że to może nie rymy wpływają na wskazaną instrumentację głoskową, ale pozycja wyrazów kończących wersy, a więc pewne całości intonacyjno-składniowe. Ale podobne całości tworzą części wersów przed średniówką, a kolejność samogłosek przed średniówką wygląda inaczej niż w rymach, gdyż przedśredniówkowa kolejność: samogłoska przednia – tylna nie jest taką rzadkością jak w rymie ani u Kochanowskiego: *dobrodziejstwa, ciemna, gotowého*, ani u Mickiewicza: *piękność, pieszo, pszenicą, świerzop, drzewa, z daleka.*

Samogłoski przedostatnie i ostatnie oraz ich kolejność w formach wyrazowych dwu- i więcejsylabowych

Samogłoski przedostatnie (akcentowane)

Tylnojęzykowe								Przednjojęzykowe							
w rymach				poza rymami				w rymach				poza rymami			
liczba		%		liczba		%		liczba		%		liczba		%	
K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
22	20	79	71	58	49	59	55	6	8	21	29	41	40	41	45

Samogłoski ostatnie (nieakcentowane)

Tylnojęzykowe								Przednjojęzykowe							
w rymach				poza rymami				w rymach				poza rymami			
liczba		%		liczba		%		liczba		%		liczba		%	
K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
6	10	21	36	39	33	39	37	22	18	79	64	61	56	61	63

Kolejność samogłosek

(z pominięciem kolejności tylna – tylna i przednia – przednia)

tylna – przednia								przednia – tylna							
w rymach				poza rymami				w rymach				poza rymami			
liczba		%		liczba		%		liczba		%		liczba		%	
K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M	K	M
16	12	57	43	37	34	37	38	0	2	0	7	18	18	18	20

K = u Kochanowskiego
M = u Mickiewicza

Oprócz samogłoskowych wskazać by też można swoiste układy spółgłosek w rymach. Spółgłoskami się tu jednak nie zajmujemy. Wskazano już zresztą niektóre zjawiska z tego zakresu, m.in. to, że „spółgłoska interwokaliczna w rymie żeńskim w znacznej większości wypadków jest spół-

głoską dźwięczną”⁸, co się w naszych tekstach potwierdza. W pracach z zakresu eufonii spółgłoskom się z reguły poświęca o wiele więcej miejsca niż samogłoskom⁹. Struktura głoskowa rymów Kochanowskiego została szczegółowo, bardzo dokładnie przedstawiona przez W. Lubasia¹⁰. Nie ma jednak w książce Lubasia porównań ze strukturą pozarymowych zakończeń słowoform.

Nasuwa się pytanie, czy podobna instrumentacja samogłoskowa, jak tutaj przedstawiona, występuje w innych utworach Kochanowskiego i Mickiewicza, no i w utworach innych poetów. Trudno na takie pytanie odpowiedzieć bez dokładnych badań. Wydaje się, że w rymach żeńskich naszych największych poetów kolejność samogłosek: tylna – przednia jest w ogóle częstsza, a kolejność: przednia – tylna rzadsza niż w użyciach pozarymowych. Ale analizowane tutaj teksty poetyckie, jako w pewnym sensie eksponowane (*Pieśń* o dobrodziejstwach Boga pisana i drukowana wcześniej niż inne *Pieśni* Kochanowskiego; początek epepei narodowej) mogły być przedmiotem specjalnej troski artystycznej ich autorów.

Tu kolejne pytanie: Czy wskazane układy samogłosek w rymach są wynikiem świadomej pracy twórczej? Nie podejmujemy się dać na to pytanie odpowiedzi. Co prawda, nazwaliśmy to zjawisko „instrumentacją”, a ten termin jest definiowany jako „celowe uformowanie głoskowej warstwy wypowiedzi dla nadania jej szczególnych walorów brzmieniowych i semantycznych”¹¹, nie chcielibyśmy jednak, by to miało przesądzać o uważaniu tego zjawiska za efekt świadomej działalności pisarskiej.

Z innych poetów rzućmy okiem na Norwida. W jego 24-wersowym wierszu *Marionetki* kolejność: samogłoska tylna – przednia wystąpiła w rymie 12 razy: *globem, sposobem, otchłanie, zostanie, matěj, zrobioněj, grały, płacony, dobić, zrobić, ciekawy, zabawy*, natomiast kolejność: przednia – tylna nie pojawiła się ani razu. W liczącym 43 wersy wierszu *Moja piosnka I* („Żle, źle zawsze i wszędzie”) jest tylko 8 przykładów na kolejność: tylna – przednia: *wstążki, książki, radę, kładę, oni, dłoni, lutni, smutniěj*, a na kolejność: przednia – tylna aż 10: *oddechu, uśmiechu, silna, mylna*,

⁸ P s z c z o ł o w s k a, *Rym, Poetyka*, s. 23.

⁹ Np. Z e m b a t y - M i c h a ł a k o w a, art. cyt., zajmuje się niemal wyłącznie spółgłoskami.

¹⁰ W. L u b a ś, *Rym Jana Kochanowskiego. Próba lingwistycznej charakterystyki i oceny*, Katowice 1975.

¹¹ G ł o w i ń s k i [i in.], *Słownik terminów literackich* (por. przyp. 1), s. v. *Instrumentacja głoskowa*.

przędziwo, ogniwo, prawica, pętlica, oddechu, uśmiechu. Przypadkowe to czy celowe ukształtowanie?

Cofnijmy się w przeszłość, i to w najdalszą przeszłość wierszową. W *Bogurodzicy* wyraźne rymy żeńskie tworzą: *Bogurodzica, dziewica, sławiana, zwolena, syna, gospodzina, dziela, Krzyciela, bożycze, człowiecze, nosimy, prosimy*. Nie ma tu ani razu poświadczonej kolejności: samogłoska tylna – przednia, a 8 razy (67%) występuje kolejność: przednia – tylna. Ta zaskakująca instrumentacja jest z pewnością związana z akcentem. W czasie powstawania tej pieśni nie było stałego akcentu paroksytonicznego (na sylabie przedostatniej), akcent był może jeszcze swobodny i ruchomy albo – co bardziej prawdopodobne – inicjalny (na pierwszej sylabie). Ta hipoteza wymaga jednak osobnego omówienia.

Samogłoski *o* i *a* są artykulacyjnie najniższe, czyli kanał głosowy jest przy nich najszerszy, wargi są zaokrąglone (przy przednich spłaszczone), samogłoski te nadają się więc bardziej do silniejszego wymawiania niż samogłoski przednie. Samogłoski *o* i *a* występują najczęściej w silnie akcentowanych wykrzyknikach: *o!*, *a!*, *och!*, *ach!*, *oj!*, *aj!*. Poakcentowe końcowe sylaby są słabe. Przy tzw. „akcencie lwowskim” podwyższa się artykulację samogłosek nieakcentowanych, np. *ugromny ludowcy* ‘ogromne lodowce’.

Te artykulacyjno-brzmieniowe właściwości samogłosek tylnych i przednich mogą być główną przyczyną omówionej tu bardzo fragmentarycznie instrumentacji samogłoskowej w rymach.